

ГОЛОКОСТ ТА ГОЛОДОМОР У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДІВ Р. ЛЕМКІНА ЩОДО КОНЦЕПЦІЇ ЗЛОЧИНУ ГЕНОЦИДУ

**БЕМ Маркіян Володимирович - аспірант кафедри міжнародного права,
Львівського національного університету імені І. Франка**

УДК 341.485

В статті досліджуються міжнародно-правові погляди Лемкіна на Голокост та Голодомор в контексті запропонованої ним концепції злочину геноциду. Аналізуються архівні матеріали, що стосуються діяльності Р. Лемкіна, присвячені цим подіям. Робиться висновок про позицію Лемкіна на чужбині в події Голокосту та Голодомору як ознак злочину геноциду.

Ключові слова: Рафал Лемкін, міжнародно-правові погляди, геноцид, ознаки злочину.

Постановка проблеми

В історію міжнародного права і світову історію Рафал Лемкін увійшов, у першу чергу, як видатний правник, автор терміну «геноцид», невтомний борець за імплементацію цього поняття в практику міжнародних правовідносин. Проте, його особистість була значно більш багатогранною і він залишив по собі велику наукову спадщину, яка, на жаль, і досі, у багатьох випадках, є маловивченою і невідомою широкому загалу. Зокрема, особливий інтерес для науки міжнародного права мають його міжнародно-правові погляди щодо кваліфікації окремих історичних фактів протиправних дій як геноциду.

Можна констатувати, що ця частина наукового доробку Лемкіна ще потребує свого ґрунтовного дослідження. Для вітчизняної науки міжнародного права особливо цікавими є його погляди щодо дій радянської влади на території України, у тому числі щодо Голодомору як злочину геноциду.

Стан дослідження

На жаль, у вітчизняній науці міжнародного права дослідження міжнародно-правових поглядів Р. Лемкіна щодо кваліфікації окремих історичних подій саме як «геноциду» практично не проводилося. Окремих аспектів цього питання торкалися у своїх працях М.М. Антонович, В.В. Василенко, В.В. Землянська, О.В. Марко та ін. Серед зарубіжних дослідників цього питання варто відзначити праці М.А. Макдоннела, А.Д. Мозеса, Дж. Саркіна, Р. Сербіна, Д. Стоуна, Д.Й. Шаллера та ін.

Мета дослідження – аналіз міжнародно-правових поглядів Р. Лемкіна, щодо кваліфікації окремих фактів протиправних дій як злочину геноциду на прикладі його позиції щодо Голокосту єврейського народу в ході Другої Світової війни та Голодомору в Україні в 1932-1933 рр.

Виклад основного матеріалу

Життя Р. Лемкіна припало на початок ХХ ст. – один із найскладніших періодів в історії людства. Він став свідком двох світових воєн, кількох великих революцій, приходу до влади та повалення низки авторитарних і тоталітарних режимів і т.п. Подіями, які справили особливе значення на формування його міжнародно-правових поглядів стали значні порушення прав та свобод людини, які мали місце в той час. Закономірно, що в ході своєї наукової роботи він висловлював свою позицію щодо цих подій з точки зору

міжнародного права: як щодо тих, сучасником яких він був, так і тих, які мали місце раніше в історії.

У той же час для дослідників проблемою є те, що багато праць вченого на цю тему досі не опубліковано. Широкому загалу вони доступні здебільшого через їх дослідження в роботах європейських та американських дослідників наукової спадщини Лемкіна. Оскільки автор не володіє доступом до архівів Р. Лемкіна, що знаходяться в США, це дослідження буде проводитися, опираючись на праці тих авторів, котрі користувалися цими матеріалами. Високий науковий авторитет цих вчених дозволяє не сумніватися у коректності проведеного ними аналізу та цитат, які вони наводять. Крім того, будуть використовуватися й окремі доступні праці Р. Лемкіна з цих питань.

Вперше питання історичної ретроспективи злочину «геноцид» Р. Лемкін торкнувся у своїй головній праці – «Правління держав «осі» в окупованій Європі» (англ. Axis Rule in Occupied Europe). Він вказує, що термін «геноцид» пропонується автором для позначення «давньої практики у її сучасному вигляді» [1, Р. 79]. Як приклади такої «давньої практики», він наводить знищення Карфагену і його мешканців римлянами у 146 р. до н.е.; знищення Єрусалиму майбутнім римським імператором Титом у 72 р. н.е.; релігійні війни між мусульманами і хрестоносцями; винищення релігійних сект альбігойців і вальденсів у Середньовіччі і т.п. [1, Р.80].

На цей момент вже досліджено міжнародно-правові погляди Р. Лемкіна стосовно кваліфікації як злочину геноциду цілої низки фактів протиправних дій. Зокрема, Дж. Саркін і Д.Й. Шаллер вивчали погляди Лемкіна щодо дій колоніальних адміністрацій європейських держав в Африці в кін. ХІХ – на поч. ХХ ст. [2; 3], канадський вчений українського походження Р. Сербин вивчав позицію Лемкіна стосовно Голодомору 1932-1933 рр. [4], М.А. Макдоннел та А.Д. Мозес – щодо дій європейських колонізаторів проти корінного населення Америки [5], Д. Стоун – думки Лемкіна стосовно Голокосту [6]. Саме праці Д. Стоуна та Р. Сербина ляжуть в основу цього дослідження.

Перш ніж досліджувати міжнародно-правові погляди Р. Лемкіна щодо Голокосту

та Голодомору в світлі запропонованої ним концепції злочину «геноциду», яку він запропонував, ми вважаємо за необхідне розглянути саму цю концепцію. У своїй концепції Р. Лемкін розглядає геноцид як: «скоординований план різноманітних дій, спрямованих на ліквідацію фундаментальних основ національних груп, з метою знищення таких груп» [1, Р.79].

Об'єктом злочину геноциду, у його трактуванні, можуть виступати національні, расові, релігійні [1, Р.79], соціальні [7, S. 3-4] та культурні [8, Р. 147] групи. Крім того, на його думку, геноцид може бути спрямований і проти індивідів, але виключно в тому випадку, коли індивіди розглядаються не як окремі особистості, а саме як представники певної національної групи [1, Р.79].

Зокрема, до об'єктивної сторони злочину геноциду, на думку Р. Лемкіна, слід відносити дії, пов'язані зі застосуванням наступних методів: політичних (ліквідація місцевого самоврядування, розпуск політичних партій, примусове переміщення населення і т.п.); соціальних (заборона місцевого законодавства, репресії проти представників окремих соціальних груп тощо); культурних (мовна дискримінація, обмеження у сфері освіти та видавництва, контроль за науковою і культурною діяльністю та ін.); економічних (заборону займатися певними видами підприємницької діяльності, матеріальні санкції і т.п.); біологічних (контроль народжуваності, обмеження щодо вступу в шлюб, відділення чоловіків від жінок тощо); фізичних (штучний голод, створення загрози життю, масові вбивства та ін); релігійних (обмеження релігійної свободи, переслідування духовенства і т.п.); моральних (заохочування аморальної поведінки представників групи) [1, Р. 82-89]. Застосування цих методів як у формі дій, так і в формі бездіяльності мало на меті повне знищення самої групи або фундаментальних основ її існування (мови, культури, ідентичності тощо).

Якщо вести мову про суб'єкт злочину геноциду, то в концепції Р. Лемкіна відповідальність за геноцид мають нести як ті, хто віддавав і виконував накази, так і ті, хто розробляв і пропагував злочинну філософію геноциду, а також члени уряду та органів

влади, які організували і сприяли геноциду. Окрім індивідуальної відповідальності, вчений пропонував встановити і відповідальність держав, які мають притягуватися до неї Радою Безпеки ООН, що може діяти як з власної ініціативи, так і після звернення представників групи, що страждає від геноциду [9, Р. 230].

Щодо суб'єктивної сторони злочину геноциду, то, згідно з концепцією Р. Лемкіна, вона полягає в злочинному умислі у вчиненні дій, що становлять цей злочин. Вчений вважав, що здійснення злочину геноциду має на меті ліквідацію національної моделі (англ. national pattern) пригнобленої групи та впровадження, на заміну, національної моделі іншої групи [1, Р.79].

Міжнародно-правові погляди Р. Лемкіна щодо Голокосту єврейського народу під час Другої Світової війни. Під час Другої Світової війни Німеччина та її союзники окупували практично всю територію континентальної Європи. Злочини, які чинилися німцями проти населення окупованих територій, згодом отримали широкий розголос. Найбільшою трагедією, безумовно, був Голокост – трагедія єврейського народу під час Другої світової війни 1939-1945 рр., коли мільйони його представників були знищені через своє походження.

Джерельна база дослідження міжнародно-правових поглядів Р. Лемкіна щодо злочинів нацистів під час Другої світової війни є значно більш доступною, оскільки велика кількість поглядів вченого з цього приводу міститься в праці «Правління держав «осі» [1] і окремих статтях післявоєнного періоду. Крім того, в його архівах зберігся неназваний рукопис, присвячений злочинам нацистів, який побачив світ у 1992 р. в книзі С.Л. Джейкобса «Думки Рафаеля Лемкіна щодо геноциду нацистів: не винен?» (англ. Raphael Lemkin's Thoughts on Nazi Genocide: Not Guilty?) [10], і короткий невиданий нарис під назвою «Справа Гітлера» (англ. The Hitler Case) [6, Р. 541].

У першу чергу, необхідно наголосити, що Лемкін не створював поняття злочину «геноциду» спеціально для позначення Голокосту. Як слушно зауважує Д. Стоун, розробляючи це поняття, Р. Лемкін не мав на меті

його застосування лише щодо знищення євреїв нацистами під час Другої світової війни, оскільки його інтерес до цієї проблеми виник значно раніше [6, Р. 539].

Проте саме Голокост (щоправда, цього терміну ще не існувало в часи Лемкіна) став головним стимулом для його практичної роботи в цьому напрямку [6, Р. 539]. Р. Лемкін сам постраждав від Голокосту: жертвами стали батьки вченого, а також бл. 40-50 родичів, за оцінками дослідників. Зі всіх родичів Лемкіна в Польщі вижив тільки його брат Еліас із сім'єю [11, Р. 479]. Безумовно, ця трагедія багато в чому обумовила і ту активність і запал, з якими Лемкін вже після війни боровся за визнання концепції «геноциду» у міжнародному праві та встановлення покарання за цей злочин.

Те, що саме існування єврейського народу став головним об'єктом геноциду нацистської Німеччини було для Р. Лемкіна очевидним. У той же час він наголошував, що злочинна політика нацистів не обмежувалася виключно ним: «Нацистський план геноциду стосувався багатьох народів, рас та релігій і лише через те, що Гітлер добився результату у знищенні шести мільйонів євреїв, він став здебільшого відомим як справа євреїв» [6, Р.546].

Об'єктивна сторона Голокосту, в розумінні Р. Лемкіна, включала в себе застосування фізичних (масові вбивства, створення умов несумісних із життям та ін.)¹, культурних (знищення культурної та духовної спадщини)², економічних (конфіскація майна, заборона займатися певними видами господарської діяльності та ін.)³ методів геноциду. Кінцевою їх метою було повне знищення єврейського народу та його ідентичності.

Так само очевидним для Лемкіна є те, що саме нацистський режим Німеччини був суб'єктом злочину геноциду та є відповідальним за вчинення цього злочину. Він наголошував, що, у випадку війни, яку вела нацистська Німеччина, мова йшла саме про війну на знищення населення держав, про що свідчили і дії німецької влади на окупованих територіях [1, Р.88-89].

¹ Axis rule – Pp. 88-89.

² Axis rule – Pp. 84-85.

³ Axis rule – Pp. 85-86.

Якщо розглядати суб'єктивну сторону Голокосту, то можна констатувати, що для Р. Лемкіна очевидним був умисел нацистської Німеччини, дії якої носили скоординований та планований характер: «Рідко коли в історії вбивця настільки цинічно оголосив про свої наміри, як це зробили нацисти. ... (нацисти) не намагалися замаскувати його будь-яким чином» [10, Р. 154]. Вчений стверджував, що «Німеччина перетворила давнє варварство на принцип урядової політики» [1, Р.88-89].

Щодо мети цього злочину, то Р. Лемкін вважав, що нацисти підняли «геноцид до рівня священної мети німецького народу» [1, Р.79]. Крім того, ідеологи нацизму ще задовго до війни говорили, що викликом майбутнього є «...протистояння крові з кров'ю, раси з расою, народу з народом». Захоплення нацистською Німеччиною території в ході Другої світової війни дало змогу втілити ці ідеї на практиці: повне знищення євреїв, приниження представників слов'янських народів на нижні соціальні щаблі і т.п. [12, Рр. 40-41]

Таким чином, можна стверджувати, що Голокост розглядався Р. Лемкіним саме як геноцид. На користь цього, на думку вченого, свідчив злочинний характер нацистської ідеології, а також їх дії, які належали до дій, що становлять злочин геноциду згідно з пропонуваною ним концепцією. Більше того – Лемкін розглядав Голокост як одну зі складових злочинної політики геноциду нацистів, яку вони проводили щодо місцевого населення на всіх окупованих ними територіях.

Міжнародно-правові погляди Р. Лемкіна щодо Голодомору українського народу у 1932-1933 рр. Період становлення радянської влади залишається одним із найтрагічніших в історії України та українського народу. У цей період репресії комуністичного режиму призвели до непоправних людських і культурних втрат. Довгий час в українському суспільстві точаться дискусії щодо того чи можна вважати Голодомор – голод в Україні в 1932-1933 рр. – геноцидом. У свою чергу, одним із найвагоміших аргументів у цій дискусії, безумовно, може стати позиція Р. Лемкіна з цього приводу.

Питання того, чи був Голодомор геноцидом, залишається одним із найбільш диспунтивних політичних та юридичних питань. У

той же час симптоматично, що Р. Лемкін – автор поняття злочину «геноцид» – розглядав Голодомор у контексті своїх істотко-правових досліджень цього злочину. Більше того – Р. Лемкін зараховував до геноциду і велику кількість інших злочинних дій радянської влади. В архівах Лемкіна, які зберігаються у Нью-Йорку, міститься невеликий машинописний рукопис під назвою «Радянський геноцид в Україні» (англ. Soviet Genocide in Ukraine), який присвячений цій темі [13].

Слід зазначити, що Р. Лемкін був добре ознайомлений із ситуацією в Радянському Союзі, зокрема із його системою права. Так, у 1926 р. у Варшаві виходить друком переклад Кримінального кодексу СРСР», одним із перекладачів якого був у тому числі і Р. Лемкін [14]. Згодом, у 1928 р., Лемкін самостійно перекладає і публікує Кримінальний кодекс Російської РСФР 1927 р. [15]. Крім того, він певний час працював помічником прокурора у м. Бережани, яке знаходилося неподалік кордону Польщі з СРСР [16, Р. 749]. Цілком можливо, він міг бачити і навіть спілкуватися з утікачами від радянської влади зі Східної України, котрим вдалося перебратися через кордон. Однозначно, це мало великий вплив на нього і логічно, що згодом він звернувся до цієї теми в своїй науковій роботі.

Розпочинаючи вищезгаданий рукопис, Р. Лемкін наголошував, що Радянський Союз веде активну політику репресій та знищення націй і культур, що існують на території СРСР. «Класичним прикладом» радянського геноциду, Р. Лемкін називав винищення української нації [3].

Треба наголосити, що Р. Лемкін, як і у випадку Голокосту, розглядав трагічні події 1932-1933 рр. лише як частину політики геноциду, яка велася радянською владою проти українського народу. Його бачення радянського геноциду українців було значно ширшим і він виділяв чотири його етапи: -знищення інтелігенції та культурної еліти українців у 1920-х рр. (т.зв. «Розстріляне Відродження» – Авт.); - ліквідація церкви і знищення духовенства (як на території Східної України в міжвоєнний період так і на території Західної України після Другої світової війни); - безпосередньо події 1932-1933 рр. пов'язані зі створенням штучного голоду і

знищення українського селянства; -переселення на території України представників інших національностей і примусове виселення корінного населення України з етнічних земель (зокрема, наводить приклади операції «Вісла») [13].

Таким чином, можна констатувати, що Лемкін розглядав Голодомор не просто як штучний голод чи злочин геноциду, а як один із актів плану, спрямованого проти української нації. Це повністю співпадає із вищенаведеним визначенням геноциду в його працях, як: «...скоординованого плану різноманітних дій, спрямованих на ліквідацію фундаментальних основ національних груп, з метою знищення таких груп» [1, Р. 79].

Варто розглянути міжнародно-правові погляди Р. Лемкіна, щодо наявності в діях радянської влади ознак злочину геноциду відповідно до пропонованої ним концепції. Аналіз рукопису «Радянський геноцид в Україні» дозволяє однозначно стверджувати, що вчений кваліфікував ці дії як злочин геноциду. Об'єктом геноциду, у цьому випадку, з його точки зору, виступало існування українського народу (англ. Ukrainian nation). Вже на початку рукопису він наголошує, що буде вести мову про «знищення українського народу» [13], а згодом, аналізуючи дії радянської влади, говорить про «систематичне знищення українського народу» [13].

Крім того, він виділяє і більш конкретні групи, які стали жертвами геноциду, зокрема у випадку Голодомору 1932-1933 рр., він розглядає як об'єкт цього злочину: «...великий прошарок незалежних селян, котрі є носієм традицій, фольклору і музики, національної мови і літератури, національного духу України» [13].

Серед дій, які становили геноцид, тобто до об'єктивної сторони злочину геноциду, Р. Лемкін виділяє фізичні методи (штучний голод, репресії 1930-х рр.), релігійні методи (переслідування духовенства, заборону греко-католицької церкви в 1945 р. та ін.), політичні методи (примусове переселення українського народу і заселення України представниками іноземних народів), культурні (переслідування культурної та наукової еліти) та інші методи [13].

Суб'єктом геноциду в Україні для Лемкіна однозначно є радянська влада. Вчений вказу-

вав, що СРСР несе відповідальність за винищення інгермландців, донських та кубанських козаків, кримських татар та ін. На радянську владу – «soviets» – він покладає відповідальність і за ті злочини, які чинилися на території України і проти українського народу [13].

Нарешті, суб'єктивною стороною радянського геноциду, у трактуванні Р. Лемкіна, був план радянської влади, який передбачав вчинення вищезгаданих дій проти українського народу. Метою цього, на його думку, було те, що «...радянські керівники наївно сподіваються сформувати «радянську людину» та «радянський народ» і для досягнення цієї мети... знищать народи і культури, які вже давно населяють Східну Європу» [14]. Зокрема, він називав ім'я С. Косіора, керівника Української РСР в 1930-х рр., як однієї з осіб відповідальних за радянський геноцид в Україні [13].

Отже, ми можемо зробити висновок, що Р. Лемкін однозначно кваліфікував політику радянської влади на території України як геноцид. Він розглядав його як сукупність, які включали, у тому числі, і Голодомор 1932-1933 рр. Така позиція автора поняття «геноцид» не залишає сумнівів у природі тих подій і може розглядатися як вагомий аргумент в дискусії з цього приводу.

Висновки

Автор поняття «геноцид» Р. Лемкін сформулював власну концепцію цього злочину. Його концепція включала в себе більш широкий перелік дій, що становлять геноцид, ніж той, що існує зараз. Крім власне фізичного знищення груп людей, ця концепція включала також знищення їх культурної, релігійної та іншої ідентичності. Наукова спадщина Лемкіна також містить велику кількість історично-правових досліджень, у яких він розглядає окремі випадки геноциду та аналізує їх відповідно до власної концепції цього злочину.

Особливо цікавими є ті міжнародно-правові погляди вченого, які стосуються трагічних Голокосту та Голодомору, сучасником яких він був. Якщо проаналізувати позицію Лемкіна щодо цих злочинів, то можна констатувати, що він однозначно розглядав їх як геноцид. Злочинні дії німецької та радян-

АНОТАЦІЯ

В статті досліджуються міжнародно-правові погляди Р. Лемкіна щодо Голокосту та Голодомору в контексті запропонованої ним концепції злочину геноциду. Аналізуються архівні матеріали, які містять праці Р. Лемкіна, присвячені цим подіям. Робиться висновок стосовно позиції Лемкіна щодо наявності в подіях Голокосту та Голодомору ознак злочину геноциду.

SUMMARY

The article is devoted to the the international legal views of R. Lemkin devoted to the Holocaust and Holodomor in the context of the concept of genocide proposed by him. Archival materials that include works of R. Lemkin devoted to these events are analyzed. The conclusions concerning Lemkin's view about the presence of the elements of genocide in the events of Holocaust and Holodomor are made.

ської влади мали, у баченні вченого, спланований та скоординований характер, спрямований на ліквідацію однієї національної моделі і заміщення її іншою.

Більше того, і Голокост, і Голодомор, він розглядав як складові більш масштабної політики геноциду, яка проводилася нацистською та радянською владою. Зокрема, радянський геноцид на території України, на думку Р. Лемкіна, включав у себе також знищення культурної еліти, переслідування духовенства, примусове переміщення населення і т.п.

Такі висновки Р. Лемкіна повністю відповідають його концепції злочину «геноциду». Вони становлять особливий інтерес, оскільки він був провідним юристом-міжнародником свого часу і одним із авторів Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього 1948 р. На жаль, мусимо констатувати, що більшість праць Р. Лемкіна, присвячених геноциду, досі зберігається в архівах, є недоступними широкому загалу і потребують подальших ґрунтовних досліджень.

Література

1. Lemkin R. Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress / R. Lemkin– Washington: Carnegie Endowment for International Peace, Division of International Law, 1944. – xxxviii, 674 P.
2. Sarkin J. Colonial genocide and reparations claims in the 21st century: the socio-legal context of claims under international law by the Herero against Germany for genocide in Namibia, 1904–1908 / J. Sarkin. – Westport, Connecticut-London: Praeger Security International, 2009. – x, 309 P.
3. Shaller D.J. Raphael Lemkin's view of European colonial rule in Africa: between condemnation and admiration / D.J. Shaller // Journal of Genocide Research Special issue: Raphael Lemkin: the 'founder of the genocide convention' as a historian of mass violence. – 2005. – Vol. 7, No. 4, December 2005. – P. 531-538.
4. Serbyn R. Lemkin on the Ukrainian Genocide

/ R. Serbyn. – Journal of International Criminal Justice. – 2009. – Iss. 1, Vol. 7. – P. 123-130.

5. McDonnell M.A. Raphael Lemkin as historian of genocide in the Americas / M.A. McDonnell, A.D. Moses // Journal of Genocide Research Special issue: Raphael Lemkin: the 'founder of the genocide convention' as a historian of mass violence. – 2005. – Vol. 7, No. 4, December 2005. – P. 501-529.

6. Stone D. Raphael Lemkin on the Holocaust / D. Stone // Journal of Genocide Research Special issue: Raphael Lemkin: the 'founder of the genocide convention' as a historian of mass violence. – 2005. – Vol. 7, No. 4, December 2005. – P. 539-550.

7. Lemkin R. Przepięstwa polegający na wywołaniu niebezpieczeństwa międzynarodowego jako delicta iuris gentium / Lemkin R. – Lwow, 1934. – 8 S.

8. Lemkin R. Genocide as a Crime under International Law / R. Lemkin. – American Journal of International Law. – 1947. – Vol. 41, Issue 1. – Pp. 145-151.

9. Lemkin R. Genocide / R. Lemkin. – American Scholar. – Vol. 15, №2. – April 1946. – Pp. 227-230.

10. Raphael Lemkin's Thoughts on the Nazi Genocide: Not Guilty? / Edited by Steven L. Jacobs. – Lewiston, NY: Edwin Mellen Press, 1992. – xxv, 375 P.

11. Elder T. What you see before your eyes: documenting Raphael Lemkin's life by exploring his archival Papers, 1900-1959 / T. Elder // Journal of Genocide Research Special issue: Raphael Lemkin: the 'founder of the genocide convention' as a historian of mass violence. – 2005. – Vol. 7, No. 4, December 2005. – P. 469-499.

12. Lemkin R. Genocide – A Modern Crime / R. Lemkin. Free World. – April 1945. –Vol. 4. – Pp. 39- 43.

13. «Soviet Genocide In The Ukraine» By Raphael Lemkin (1953) // [Electronic source]. Cit. 25.03.2013. Retrieved from – http://www.ucla.ca/SOVIET_GENOCIDE_IN_THE_UKRAINE.pdf.

14. Kodeks karny republik sowieckich / Tłum. z oryg. Rafał Łemkin i Tareusz Kochanowicz; Seminarjum Prawa Karnego U. J. K. we Lwowie; Słowo wstępne napisał Juljusz Makarewicz. – Warszawa : Nakł. Księgarni Hoesicka, 1926. – 133 S.

15. Kodeks karny Rosji Sowieckiej, 1927 / Przełoż. i wstępem zaopatrz. R. Lemkin ; Przedm. napisał W.Makowski. – Warszawa : W-wo Seminarjum prawa karnego Un-tu Warszawskiego, 1928. – 48 S.

16. Sands P. A Memory of Justice: The Unexpected Place of Law In International Law – Personal History / P. Sands // Case Western Reserve Journal of International Law. – 2011. – Vol. 43, Issue 3. – Pp. 739-758.